

როზეტა გუჯეჯიანი

ეთნოკულტურული პროცესები ზემო აფხაზეთში (დალი, კოდორის ხეობა)

დღევანდელი ზემო აფხაზეთი, რომლის ისტორიული სახელწოდებაა **დალის სვანეთი** (იგივე უცხოური წყაროების მისიმიანეთის ნაწილი) და რომელსაც მოგვიანებით **კოდორის ხეობაც** ეწოდა, უძველესი საისტორიო წყაროების თანახმად (ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, ქართული), ძველთაგანვე ქართველი მოსახლეობით იყო დასახლებული და საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

გეოგრაფიულად დალის სვანეთი ბალსქემო სვანეთს **ჯერილდის უღელტეხილზე** გამავალი ბილიკებით უკავშირდებოდა (ჭუბერის თემიდან) დალის ანუ აფხაზეთის სვანეთის სოფლები, ძირითადად, საკუთრივ კოდორის და მისი სათავეების (საკენი, გვანდრა) ნაპირებზე მდებარეობს.

მდინარე საკენის ხეობაში ყველაზე მაღლა მდებარე სოფელია **საკენი**, მის ქვემოთ **ოძარიშარაა**. მდინარე გვანდრას ხეობაში სოფელი **გვანდრაა** გაშენებული. საკუთრივ მდინარე კოდორის ზემო წელზე ყველაზე მაღლა სოფლები – მარჯვენა და მარცხენა **გენწვიში** მდებარეობს. უფრო ქვემოთ, მდინარეებიდან მოშორებით, არის პატარა სოფელი **ხუტია**. მდინარე კოდორის მარჯვენა ნაპირზე, **ზემო და ქვემო აჟარა/აჯარაა**, ხოლო მარცხენა ნაპირზე სოფელი **მრამბაა**. მდინარე ჩხალთის კოდორთან შესართავში, ორივე მდინარის მარჯვენა ნაპირზე განლაგებულია სოფელი **ჩხალთა**. უფრო ზემოთ, მდინარე ჩხალთის ხეობაში, არის სოფლები – მარჯვენა და მარცხენა **პტიში**. სოფელ ჩხალთის ქვემოთ, კოდორის მარცხენა ნაპირზე სოფელი **შაბათკვარა**, ხოლო მარჯვენა ნაპირზე სოფელი **ქვაბჩარაა**. უფრო ქვემოთ **ზემო ლათა** იწყება, რომელიც საკუთრივ სოფელ **ლათას** ესაზღვრება. ლათას ქვემოთ მდინარე კოდორის ხეობა ვიწროვდება, ის **ბაგადას** ვიწროებში შედის და ამ ვიწროებთან დალის ხეობაც სრულდება.

არქეოლოგიური მასალით ცნობილია, რომ დასახლების კვალი კოდორის ხეობაში წარმოდგენილია ნეოლითის, ბრინჯაოს და ადრე რკინის ხანის ეპოქებით.¹

ძვ. წ. XV-XIV საუკუნეებიდან ეს ტერიტორია მოქცეულია უძველესი ქართული სახელმწიფოს – **კოლხეთის** შემადგენლობაში² და ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობის სახელწოდებები ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე იყო: კოლხები, სვანო-კოლხები, ჰენიოხები, მოგვიანებით, მისიმიანელები და სხვ. **ეთნოსთა თანამედროვე კვალიფიკაციით, ზემოთ ჩამოთვლილი სახელები ქართველთა ეთნოსის კრებითი (მთლიანი) ან მისი შემადგენელი ამა თუ იმ ეთნოგრაფიული ჯგუფის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა უცხოელთა მიერ.**

ცნობილია, ძველი ბერძნები ეგრისის სამეფოს „**ოქრომრავალ კოლხი-დას**“ ეძახდნენ. **კოლხეთის „ოქრომრავლობაში“ დიდი წვლილი სვანეთს შეე-ქონდა.** ოქროს წარმოების ერთ-ერთ უძველეს კერად დალის ხეობის მეზობელი ჭუბერის თემი ითვლებოდა და **სწორედ ამ ორ ხეობაზე გადიოდა გზა ჩრდილოეთ კავკასიაში** (თონლუზ-ორუნი და ბასის უღელტეხილები).³ სვანეთზე უცხოელი ვაჭრების მიმოსვლა განსაკუთრებით ინტენსიური ძვ. წ. IV-I საუკუნეებში იყო და ამ მიზნით ძირითადად დალის და ჭუბერის ხეობებს იყენებდნენ. ამას მოწმობს ალექსანდრე მაკედონელის და მისი ერთ-ერთი მემკვიდრის – ლისიმაქეს – მონეტები, რომლებიც გასული საუკუნის დასაწყისში ამ ხეობაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა.

ქართული საისტორიო წყაროების თანახმად, ფარნავაზის ხანიდან (ძვ. წ. 328-263 წწ.) სვანეთი (დალითურთ) ერთიანი საქართველოს მნიშვნელოვან რეგიონს წარმოადგენდა.⁴ შემდეგაც, სტრაბონის აღწერილობით, დალის

¹ ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი, უძველესი დროიდან დღემდე. თბ. 2007, გვ. 408; თ. ბერაძე, კ. თოფურია, ბ. ხორავა, თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. კრ.: საქართველოში არსებული კონფლიქტები და მშვიდობის პერსპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის – „საქართველოში არსებული კონფლიქტები და მშვიდობის პერსპექტივები“ – მასალები. საქართველოს საპატრიარქო და კონრად ადენაუერის ფონდი. თბ. 2009; რ. ხვისტანი. მასალები საქართველოს ქრისტიანული არქეოლოგიისათვის. თბ. 2009, გვ. 102-116.

² ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი, უძველესი დროიდან დღემდე. გვ. 408; თ. ბერაძე, კ. თოფურია, ბ. ხორავა, თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა.

³ Т. Н. Берадзе. Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии. Тб. 1989; ა. ჩარკვიანი. სვანეთი. თბ. 1967. ა. ქაღდან. კოშკების სამყაროში. თბ. 1978.

⁴ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955.

მხარეში კვლავ ქართველები (სვანები) ცხოვრობენ: დიოსკურიის ანუ დღევანდელი სოხუმის მახლობლად „არიან სვანები. სვანები სიმამაცის და ძალის მხრივ საუკეთესონი... და ისინი ფლობენ ირგვლივ ყველაფერს და კავკასიონის მწვერვალები უპყრიათ, რომლებიც დიოსკურიის ზემოთ არიან“.⁵

ცნობილია, კოლხეთის სამეფო მოგვიანებით შეცვალა მორიგმა ქართულმა სამეფომ (ლაზიკა), რომლის საზღვრებში III-IV საუკუნეებში მთელი დასავლეთ საქართველო, მათ შორის, თანამედროვე ზემო აფხაზეთის ტერიტორიაც შედიოდა.

სვანეთის ერისთავი აქტიურად ფიგურირებდა ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში, როდესაც ეს დიდი მეფე ცდილობდა დასავლეთ საქართველოს გათავისუფლებას ბიზანტიელთაგან და მის შემოერთებას აღმოსავლეთ საქართველოსთან. ცნობილია, რომ V საუკუნის II ნახევარში სვანეთი (დალითურთ) **ვახტანგ გორგასალმა უშუალოდ ქართლის სამეფოს შეუერთა**. სწორედ ამიტომ ვახტანგ გორგასლის დროინდელი ერისთავების სიაში მოხსენიებულია „**სამნაღირ, ერისთავი შიდა ეგრისისა და სუანეთისა**“.⁶

VI-VII საუკუნეების ზემო აფხაზეთს ბერძენი ავტორები (აგათია სქოლასტიკოსი, მენანდრე პროტიქტორი, თეოდოსი განგრელი), „**მისიმიანთა მხარეს**“ უწოდებენ. **ცხადია, მისიმიანელები ქართველები იგივე სვანები არიან.** ეს სახელწოდება ამ ძირძველი ქართული ჯგუფის – სვანების – დიალექტური სახელიდან – **მუშუან**-იდან მომდინარეობს.⁷

ზემო აფხაზეთში მცხოვრებ ქართველთა ერთ-ერთი ეთნოგრაფიული ჯგუფის – მისიმიანელების – შესახებ მდიდარი ისტორიული მასალაა შემონახული ბიზანტიურ წერილობით ძეგლებში, რომელიც ბიზანტია-სპარსეთის ომებს ეხება. ცნობილია, რომ 542 წელს დაწყებული „**დიდი ომიანობა ეგრისში**“ მკვეთრად აისახა სვანეთის ორ ნაწილზე – მისიმიანეთსა (დალის ხეობა) და ბალსქვემო სვანეთზე. ამ დროის ბიზანტიურ წყაროებში ხშირად იხსენიება დალის ხეობის მთავარი ციხესიმაგრეები: „**ბუკოლუსის**“//**ბოკერის ციხე** და „**რკინის**“//**ჩხალთის ციხე**.⁸

562 წელს სპარსეთი და ბიზანტია დაზავდნენ, მაგრამ დავა სვანეთის

⁵ თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. თბ. 1957, გვ. 126.

⁶ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 185.

⁷ მ. ქაღდანი. მივსიანეთისა და მივსიანთა ტომის ვინაობის საკითხისათვის. „აფხაზეთის მოამბე“. №2-3. თბ. 1999.

⁸ გ. ათანელაშვილი. სვანეთის საკითხი ბიზანტია-ირანის დიპლომატიურ ურთიერთობაში. თბ. 1959.

ირგვლივ შემდეგაც გრძელდებოდა.⁹ VII საუკუნეში ეგრისის ნაწილი ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იყო და მას მეფის ნაცვლად პატრიკიოსი განაგებდა, რომელსაც დალის ხეობაც//მისიმიანეთიც ემორჩილებოდა. 697 წლიდან არაბებმა დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი დაიპყრეს, არაბებს დაქვემდებარებული მეციხოვნეები იდგნენ **რკინის/ჩხალთის** ციხეშიც. არაბთა შემოსევების დროს (735-738 წწ.) დალის ხეობა ქართლის ერისთავარს სტეფანოზ III-ს და მის შთამომავლებს ექვემდებარებოდა. შემდეგ კი VIII საუკუნის დასასრულიდან ისტორიული საქართველოს დიდ ნაწილში ერთ-ერთი ქართული მხარის – აფხაზეთის – ერისთავმა ლეონ II-მ შექმნა ახალი ქართული სახელმწიფო, რომელსაც აფხაზთა სამეფო, იგივე ეგრის-აფხაზეთის სამეფო ეწოდა.¹⁰

აფხაზთა სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა სვანეთის საერისთავო და მისი ნაწილი, დალის ხეობა, რომელსაც **მარუშიანთა** საგვარეულო განაგებდა. მარუშიანები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ „აფხაზთა სამეფოს“ პოლიტიკურ ცხოვრებაში.¹¹ გარკვეულ ეტაპზე აფხაზთა სამეფოს ერთ-ერთ უძლიერეს ფეოდალურ სახლს ქართული (სვანური) წარმოშობის **შავლიანთა** საგვარეულო წარმოადგენდა, რომელიც სამეფო ღინასტიას მეტოქეობასაც კი უწევდა. „აფხაზთა სამეფოში“ **შავლიანთა ღინასტიის ორი მეფეა ცნობილი (861-881 წწ.).**¹²

X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია ახლად ჩამოყალიბებულ საქართველოს სამეფოში გაერთიანდა. XI საუკუნიდან აფხაზეთის ერისთავებად იხსენიებიან შარვაშისძეები//შერვაშისძეები).

საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ თანდათანობით შეიცვალა აფხაზეთის ეთნიკური შემადგენლობა, განსხვავებული იერი შეიძინა აფხაზეთის სოციალურ-კულტურულმა ცხოვრებამაც: დასავლეთ კავკასიიდან აბაზურ-ადიღური ტომების საქართველოს ტერიტორიაზე ინტენსიური ჩამოსახლების შედეგად მკვეთრად შეიცვალა აფხაზეთის ეთნოდემოგრაფიული ვი-

⁹ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. IV. ნაკვ. I. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1941, გვ. 32-34.

¹⁰ მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბ. 1973.

¹¹ **მარუშიანთა უდიდესი ქართველი მოღვაწე „ერისთავი ქართლისა... კაცი ძლიერი და ერმრავალი“ – იოანე მარუშისძე**, რომელსაც უდიდესი წვლილი მიუძღვის ბაგრატ III-ის გარშემო მთელი საქართველოს გაერთიანების საქმეში.

¹² თ. მიბჩუანი. აფხაზეთის მეფეები და მთავრები. თბ. 1997.

თარება, რამაც განაპირობა ამ მხარის სოციალურ-კულტურული განვითარების რეგრესი; რადიკალურად შეფერხდა აფხაზური (აფსუური) ეთნიკური ჯგუფის ორგანული თანამონაწილეობა ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის განვითარების თვალსაზრისით.¹³

ჩამოსახლებულ აბაზურ-ადიღურ ტომთა ადგილობრივ ქართულ მოსახლეობასთან შერწყმის შედეგად ჩამოყალიბდა თანამედროვე აფხაზი ეთნოსი, რომელიც თავის თავს უკვე აღარ მიიჩნევდა ეთნიკურად თუ კულტურულ-პოლიტიკურად ქართველად.¹⁴ **ამავე პერიოდიდან ეყრება საფუძველი მდინარე კოდორის ზემო წელის მოსახლეობის ეთნიკური სურათის შეცვლის პროცესს. XVIII საუკუნიდან იწყება ქართველი მოსახლეობისაგან დალის პირველი დაცლა, ქართველთა ფაქტობრივი ეთნოწმენდა. ჩრდილო-კავკასიიდან გამუდმებული შემოსევების გამო ადგილობრივმა მოსახლეობამ დალის ხეობიდან ზემო სვანეთის სიღრმისკენ დიწყო გადაადგილება.**

გვიან შუა საუკუნეებში კოდორის ხეობაში აბაზურ-ადიღურ ტომთა ჩრდილოეთიდან, კავკასიონის უღელტეხილებიდან შემოსვლას ადასტურებს არქანჯელო ლამბერტის, ჟან შარდენის, ევლია ჩელებისა და სხვათა ცნობებიც, აგრეთვე 1654 წლის ლათინურ-ფრანგული რუკაც, რომელზეც აფხაზთა განსახლების უკიდურეს აღმოსავლეთ საზღვრად მდინარე კოდორია მითითე-

¹³ ბ. ხორავა. აფხაზეთის სამთავროს სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების საკითხისათვის გვიან შუა საუკუნეებში. ჟურნ.: „არტანუჯი“. №10. თბ. 2000.

¹⁴ საყურადღებოა ფიზიკური ანთროპოლოგიის მონაცემები: ვ. ბუნაქის დაკვირვებით, აფხაზთა და ქართველთა ხაზგასმული ანთროპოლოგიური მსგავსება მრავალი პარამეტრით დასტურდება (В. Бунак. Антропологический состав населения Кавказа. Вестник Государственного музея Грузии. Тб. 1947, გვ. 39). შ. ინალ-იფას აზრით, თანამედროვე აფხაზები ანთროპოლოგიურად მიეკუთვნებიან დასავლეთ კავკასიურ ტიპს, რომელიც მსგავსებას ამჟღავნებს, ერთი მხრივ, დასავლურქართულ მოსახლეობასთან (მეგრელებთან, გურულებთან, აჭარლებთან...), მეორე მხრივ, ჩერქეზებთან. ამასთან, დასავლეთ ქართველებთან მსგავსება გაცილებით მკვეთრადაა გამოხატული, ვიდრე ჩერქეზებთან, იმისდა მიუხედავად, რომ აფხაზები ლინგვისტურად ამ უკანასკნელებთან ერთ ენობრივ ჯგუფში ერთიანდებიან (Ш. Инал-Ипа. Абхазы. Сухуми. 1965, გვ. 50). ასევე თანამედროვე ანთროპოლოგიური მონაცემებითაც, აფხაზები მიეკუთვნებიან დასავლურქართულ, **შავიზღვისპირულ ჯგუფს** (შავიზღვისპირელი აჭარლები, გურულები, მეგრელები, ლაზები, აფხაზები); რადგან ანთროპოლოგიური გამოკვლევების შედეგებით აფხაზები, ფაქტობრივი მონაცემებით, უფრო ჰგვანან ქართველებს, განსაკუთრებით, მეგრელებს, ვიდრე ენით მონათესავე არაქართველებს – აბაზებსა და ადიღელებს (მ. აბდუშელიშვილი. ქართველი ხალხის ანთროპოლოგიური თავისებურებები. კრ. „დასკვნითი სიტყვა“ თბ. 2004. ლ. ბითაძე. ანთროპოლოგიური მონაცემები აფხაზთა ეთნოგენეზის საკითხისათვის. კრ. აფხაზეთი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. თბ. 2007, გვ. 173-177).

ბული.¹⁵

დალის ხეობაზე აბაზურ-ადიღურ ტომთა შემოსევებს დაერთო ბალს-ქვემო სვანეთის ჭუბერისა და ნაკრის თემებზე ყარაჩაელთა ამოხრებული თარეშიც, რაც სისტემატურ ხასიათს ატარებდა. ერთ-ერთი ასეთი შემოჭრის ამბავი გადმოცემის სახითაა შემონახული და იგი მოგვითხრობს რამდენიმე თაობის წინ დალისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარე ჭუბერის ხეობაში ორი მდიდარი და ძლიერი სოფლის – **სალის და ფაჟის** (სალის თემი სპილენძის, რკინის და ოქროს მოპოვებით იყო სახელგანთქმული. ფაჟის თემის სიმდიდრის წყაროს კი ტყვიისა და ვერცხლის მოპოვება შეადგენდა) სრული ამოწყვეტის და იქაურობის გავერანების შესახებ. მტერი კოდორის ხეობაში **ყარაჩაიდან გადმოსასვლელი** ბილიკით შემოსულა და მათ ურიცხვ ურდოებს ჭუბერის სოფლების შემდეგ **დალიც** სასტიკად აუოხრებიათ.¹⁶

ეთნოლემოგრაფიული პროცესების ამსახველ სხვა გადმოცემებში დალის ხეობელი ქართული საგვარეულოს – ქალდანების ტრაგიკული ისტორიაა მოთხრობილი,¹⁷ ასეთივე ტრაგიზმითაა აღსავსე გვარმიანთა საგვარეულო ისტორია, მასში მოთხრობილია ჩრდილო-კავკასიიდან გადმოსული მტრის მიერ 40 გვარმიანის ამოხოცვის ამბავი და ა. შ.

XVII-XVIII საუკუნეებში ჩრდილო კავკასიელთა გამუდმებული შემოსევების შედეგად ჭუბერის ხეობა მოსახლეობისაგან დიდი ხნით დაიცალა, ხოლო დალის ხეობის ქართული (სვანური) მოსახლეობა თითქმის გაწყდა და ის თანდათანობით ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსულმა ადიღურ//აბაზურმა მოსახლეობამ შეცვალა. ამ ტერიტორიაზე განხორციელდა ქართველთა ფაქტობრივი ეთნოწმენდა: ქართველი მოსახლეობის დიდი ნაწილი ჩრდილო კავკასიელთა შემოსევებს შეეწირა, ხოლო მცირე ნაწილმა თავი შეაფარა მდინარე ენგურის ხეობის ქართულ სოფლებს (სვანეთში), ძირითადად, ბალსქვემო სვანეთს.

მრავალ ქართულ საგვარეულოს სვანეთში შემონახული აქვს ხსოვნა მათი წინაპრების დალის ხეობაში ცხოვრების შესახებ (გვარმიანების, ქალდანების, გურჩიანების, გერლიანების, სუბელიანების, ჩხვიმიანების... თითო შტო).

¹⁵ თ. გვანცელაძე. ენობრივი მონაცემები და მათი მნიშვნელობა აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის კვლევისათვის. კრ. „აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები“. თბ. 1998, გვ. 29.

¹⁶ А. А. Иессен, Б. Е. Деген-Ковалевский. Из истории древней металлургии Кавказа. ОГИЗ. М.-Л. 1935, გვ. 319-323.

¹⁷ სვანური პროზაული ტექსტები. ბალსქვემოური კილო. II. თბ. 1957, გვ. 242-245.

დალის ხეობის დემოგრაფიულ პროცესებთან დაკავშირებით საყურადღებო მასალას გვაწვდის ამ საგვარეულოთა წარმომადგენლების ყოფაში დღემდე მოქმედი ერთი ჩვეულება: ტრადიციული ლოცვის რიტუალის დასრულების შემდეგ, რომელიც სრულდება ეკლესიებში, ან სახლებში, სალოცავ კუთხედ გამოყოფილ აღმოსავლეთის კედელში დატანებულ სარკმელთან, **მლოცველები შემოტრიალდებიან ჩრდილო-დასავლეთისკენ, დალის ხეობის მიმართულებით და ლოცვას აღავლენენ დალში მდებარე სალოცავების (შყერის წმიდა გიორგის ეკლესია, აჯარის წმ. გიორგის ეკლესია...) სახელზე, რომელთა მრევლნიც ყოფილან მათი წინაპრები დალის ხეობაში ცხოვრების დროს.**¹⁸ ეს ფაქტი მრავლისმეტყველია და იგი ასახავს არა მხოლოდ ქართველ მთიელებში დღემდე არსებულ ძლიერ რელიგიურ მუხტს, არამედ ქართველთა ისტორიულ-კულტურული მემკვიდრეობის უფლებასაც დალის სვანეთზე.¹⁹

რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს დაპყრობის დროისათვის (XIX საუკუნის დასაწყისში) მდინარე კოდორის შუა და ზემო წელს – წებელსა და დალს მარშანიების ფეოდალური სახლი მართავდა, რომელსაც მდინარე ბზიფის სათავეებში მდებარე ფსხუს მხარეც ემორჩილებოდა. აფხაზეთის მთავარმა მიხეილ შერვაშიძემ რუსეთის სამხედრო ნაწილების დახმარებით XIX საუკუნის 30-იან წლებში მოახერხა თავისი ხელისუფლების გავრცელება აფხაზეთის მთელ ტერიტორიაზე.²⁰

დალის ხეობის მთებში ნაყოფიერი საბალახოებით სარგებლობისათვის **აფხაზი მეჯოგეები და მწყემსები XIX საუკუნის 30-40-იან წლებამდე გადასახადს უზდიდნენ ბალსქვემო სვანეთის მთავრებს**, დადემქელიანებს. შემდეგ კი აფხაზებმა გადასახადების გადახდა თანდათანობით შეწყვიტეს, რასაც მოჰყვა არაერთი შეტაკება სვანეთის სამთავროსა და აფხაზებს შორის. ბოლო ასეთი შეტაკება 1863-1864 წლებში მოხდა, სვანებს გადასახადის საზღაურად აფხაზებისთვის 3000 ცხვარი წაურთმევიათ. სვანეთის სამთავროსა და

¹⁸ გ. ბარდაველიძე. ქართულ (სვანურ) ხალხურ დღეობათა კალენდარი. I. ახალწლის ციკლი. ტფ. 1939, გვ. 60-61.

¹⁹ გ. გასვიანი. აფხაზეთი XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში. თბ. 2004; ა. გელოვანი. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთი (სვანეთი) XIX საუკუნეში. თბ. 2003; რ. გუჯეჯიანი. დალის სვანეთის (კოდორის ხეობის/ზემო აფხაზეთის) ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა. კრ.: საქართველოში არსებული კონფლიქტები და მშვიდობის პერსპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის – „საქართველოში არსებული კონფლიქტები და მშვიდობის პერსპექტივები“ – მასალები.

²⁰ თ. ბერაძე, კ. თოფურიძე, ბ. ხორავა. თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა.

სვანეთის მოსახლეობის ბრძოლა ისტორიული უფლებების შენარჩუნებისათვის დიდხანს გრძელდებოდა. მას შემდეგ, რაც რუსეთის ხელისუფლებამ დახვრიტა საქართველოს ეროვნული გმირი კონსტანტინე (მურზაყან) დადემშქელიანი და გააუქმა სვანეთის სამთავრო: სვანეთის ჩუბხევის თემების მოსახლეობა XIX საუკუნის 80-90-იან წლებამდე მოითხოვდა ხელისუფლებისაგან სამართლიანობის აღდგენას და აფხაზი მეჯოგეებისაგან გადასახადების გადახდას თელტობის, ლარაკვაკვას, დარჩვიჭენჭოლის მთებისა და მათი მიმდებარე ტერიტორიების გამო, რომელთაც საბალახოებად იყენებდნენ აფხაზები.²¹

1864 წელს რუსეთის ხელისუფლებამ აფხაზეთის სამთავროც გააუქმა. ამავე პერიოდიდან იწყება აფხაზთა პირველი მუჰაჯირობა. გაჩნდა ე.წ. თავისუფალი მიწის ფონდი, სადაც ხელისუფლება მიზანმიმართულად ასახლებდა მხოლოდ რუსებს (შუა რუსეთიდან), რუსი მოსახლეობა დამკვიდრდა ლათაში, აჟარაში, გენწიში... დაწესდა რუსული მონასტრები, ეკლესია. **ქართველების ჩასახლებას კი ხელისუფლება მკვეთრად ეწინააღმდეგებოდა.** მიუხედავად ამ წინააღმდეგობისა, ქართველთა ის ნაწილი, რომელთა წინაპრებიც გვიან შუა საუკუნეებში იძულებით გადმოსახლდნენ დალიდან ზემო სვანეთში, იწყებენ დაბრუნებას თავიანთ ისტორიულ მიწა-წყალზე. ადმინისტრაცია ქართველებს არ აძლევდა სოფლებში დასახლების უფლებას, რის გამოც სვანებმა ტყეების გაკაფვა დაიწყეს და პირველმოსახლეთა ოჯახები 5-6 წლის განმავლობაში ტყეებში ცხოვრობდნენ. ქართველებს შემდეგაც, დიდხანს თავისუფალი მიწების დამუშავების ნება არ ეძლეოდათ. მიუხედავად ასეთი სიძნელეებისა, 1926 წლისათვის დალის ხეობაში უკვე 29 სოფელი იყო ქართველებისა: „ასივე პროცენტი სვანებია, ვინაიდან თანდათანობით რუსობა გადასახლდა დალიდან და მათი ადგილები შეისყიდეს სვანებმა. ამ მდგომარეობას ხელი შეუწყო იმპერიალისტურმა ომმა და შემდეგ რევოლუციამ“. ეს პროცესი ძირითადად დასრულდა XX საუკუნის 20-იან წლებში. **1926 წლის მონაცემებით, დალის ხეობა მთლიანად ქართველებითა (სვანებითა) დასახლებული,** ლათის ქვემო სოფლებში კი (34% – ქართველები, 9% – აფხაზები, 4% – რუსები, 3%) – შერეული მოსახლეობაა.²²

რუს და აფხაზ მეცნიერთა ნაწილი ქართველების დასახლებას დალის

²¹ ბ. ნიჟარაძე. იაღლუზის გარშემო. კრ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები. II. თბ. 1964; ა. გელოვანი. დასავლეთ საქართველოს მთიანეთი (სვანეთი) XIX საუკუნეში. თბ. 2003.

²² ი. ასლანიშვილი. აფხაზეთის სვანეთი. 1926 წლის მოგზაურობის მიმოხილვა 25 სურათით და რუკით ტექსტში. ტფ. 1933, გვ. 10-20.

ხეობაში არაობიექტურად აანალიზებს. შიდა მიგრაციის ამ პროცესს ობიექტური ისტორიული ფაქტორი აპირობებდა: დალის ხეობაში XIX საუკუნის მეორე მეოთხედიდან დაწყებული ქართველთა მცირე ჯგუფების ჩასახლების პროცესი დალის ხეობაში იყო არა ახალი, უცხო და უცნობი მიწების ათვისების პროცესი, არამედ ქართველების დაბრუნება თავიანთ ისტორიულ საცხოვრისში, დალის სვანეთში.²³

1918 წლის 26 მაისს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა გამოცხადდა, რომლის შემადგენლობაში აფხაზეთი სოხუმის ოლქის სახელით შევიდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის კონსტიტუციამ აფხაზეთს ავტონომია მიანიჭა. აქ იყო მოქცეული დალიც.

რუსეთის მიერ საქართველოს II ოკუპაციის შემდეგ აფხაზეთის ავტონომიური ოლქი დაიყო 5 მაზრად. კოდორის ხეობა სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ადმინისტრაციულ საზღვრებში იყო მოქცეული: 1930 წლისათვის იგი სოხუმის მაზრის შემადგენლობაშია აჟარის სასოფლო საბჭოს სახელით, 1977 წლის მონაცემებით კი დალის ხეობა უკვე გულრიფშის რაიონის შემადგენლობაშია აჟარის სას. საბჭოს სახელით.²⁴

დალის მხარეში არსებული ორსაუკუნოვანი წყვეტილის მიუხედავად, ისტორიულ საცხოვრისში დაბრუნებულ სვანებს დახვდათ მამაპაპური ქართული ტოპონიმია, რომელთა უდიდესი ნაწილის ეტიმოლოგია მხოლოდ ქართული ენითა და მისი კილოებით აიხსნება: ბოკერი, ბუჩყური, ბუბგური, გენწვიში, ლავგანა, ლათა, დალი, ჩხალთა, ჩახარი, გვანდრა, აჟარა, აძგარა, ტვიბრაშერი, ხეწკვარა, ხუტია, შიყერი, ნაჰარი...²⁵

დალის ხეობის ქართული მოსახლეობა ხანგრძლივი დროის მანძილზე (XIX საუკუნის 70-80-იანი წლებიდან ვიდრე XX საუკუნის 40-იან წლებამდე) მოკლებული იყო საგანმანათლებლო და სამკურნალო დაწესებულებებს, ხალხი გაუსაძლის პირობებში ცხოვრობდა. მაგრამ თანდათანობით კოდორის ხეობის ზემო წელზე ახლად გაშენებულ ქართულ სოფლებში აღორძინდა ტრადიციული ქართული კულტურულ-სამეურნეო ყოფა. მეურნეობის მთავარ

²³ მ. ქაღდანი. მივსიანეთისა და მივსიანთა ტომის ვინაობის საკითხისათვის, გვ. 58.

²⁴ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა 1977 წლის 1 იანვრისათვის. გამოცემა მეოთხე. თბ. 1977, გვ. 132.

²⁵ მ. ქაღდანი. მივსიანეთისა და მივსიანთა ტომის ვინაობის საკითხისათვის; ბ. ნიჟარაძე. იაღბუზის გარშემო; ა. გელოვანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთი (სვანეთი) XIX საუკუნეში; სვანური პროზაული ტექსტები. ბასქემოური კილო. II. თბ. 1957; თ. მიბჩუანი. აფხაზეთის ტოპონიმია. კრ. აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები. თბ. 1998.

დარგებად აქ ჩამოყალიბდა მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, გაშენდა ხეხილი, განვითარდა მეფუტკრეობა.

დალის ხეობის ტრადიციული ყოფა მცირედით თუ განსხვავდებოდა სვანეთის ეთნოგრაფიული ყოფისაგან. საგალისხმოა, რომ აქაურმა ქართველებმა ბოლო დრომდე შემოინახეს ყველა იმ ძველქართული რელიგიური დღეობის აღნიშვნის ტრადიცია, რომელიც სვანეთის ყოფაშია ფიქსირებული.

საქართველოს გათავისუფლების შემდეგ (1991 წ.) დალის ხეობა აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის გულრიფშის რაიონის აჟარის თემის საკრებულოში იყო მოქცეული.

დალის ქართულ მოსახლეობას შესანიშნავი ურთიერთობა ჰქონდა მეზობელ სოფლებში მცხოვრებ სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფებთან: აფხაზებთან, რუსებთან. ქართველთა და აფხაზთა შორის არსებობდა ნათესაურ-მეგობრული ურთიერთობები. სამწუხაროდ, რუსეთის იმპერიული ზრახვებიდან მომდინარე პოლიტიკა, რომელიც აფხაზთა ნაწილის ქართველთაგან გაუცხოების საქმეს ემსახურებოდა, გრძელდებოდა მთელი XX საუკუნის განმავლობაში (ცინცაძე 1998) და იგი დასრულდა XX საუკუნის 90-იანი წლების სისხლიანი პერიპეტიებით; საბოლოოდ კი ამ ძირძველ ქართულ რეგიონში განხორციელდა ქართველების ეთნოწმენდა. დაიღუპა დიდძალი მშვიდობიანი მოსახლეობა, ხოლო ცოცხლად გადარჩენილი ქართველები, ანტირუსულად განწყობილი აფხაზთა ნაწილი და აფხაზეთში მცხოვრები ესტონელები, ბერძნები და სხვა ეთნიკურ ჯგუფთა წარმომადგენლების უდიდესი ნაწილი აფხაზეთიდან გამოაძევეს.

XX ს. 90-იანი წლების ტრაგიკული მოვლენების შემდეგაც დალის ქართული მოსახლეობა თითქმის ორი ათეული წლის განმავლობაში ახერხებდა მშობლიური მხარის შენარჩუნებას, დიდი ადამიანური მსხვერპლის ფასად. მათ გამუდმებით უწევდათ საქართველოს ამ ნაწილის შეიარაღებული დაცვა რუსეთის საოკუპაციო შენაერთებისა და სეპარატისტთა ფორმირებებისაგან.

„ვარდების რევოლუციის“ შემდეგ დალის მხარეს „ზემო აფხაზეთი“ ეწოდა და გატარდა გარკვეული ღონისძიებები რეგიონის ყოფითი პრობლემების მოგვარებისა და კულტურულ-სამეურნეო ინფრასტრუქტურის მოწესრიგების მიმართულებით. გაყვანილ იქნა სამანქანო გზა ჭუბერის თემამდე.

რუსეთ-საქართველოს 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდეგ რუსეთის საოკუპაციო ჯარმა დაიკავა დალის ხეობაც. ამჟამად ზემო აფხაზეთში დგას რუსეთის საოკუპაციო ჯარი. ადგილობრივი, მკვიდრი ქართველობა ღვენილია

მშობლიური მიწიდან. ამჟამად დალის ხეობიდან დევნილია 2600-ზე მეტი ქართველი²⁶. დარღვეულია მათი მთავარი სამოქალაქო უფლება. დალის ხეობის დევნილი მოსახლეობის ნაწილი კომპაქტურად ჩასახლდა ქვემო ქართლში.

დალის მხარე უძველეს ხანაშივე ჩართული იყო თანადროულ კულტურულ პროცესებში. დალის ქართული კულტურის ძეგლები ცნობილია ანტიკური პერიოდის უცხოელი ავტორებისა და შემდგომი დროის ისტორიკოსებისთვის. ამ მხარეში არსებული განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ორი ციხესიმაგრე დღემდე შემორჩა ზემო აფხაზეთს: **ბუკულუსის/ბოკერის ციხე და რკინის ციხე. ბუკულუსის/ბოკერის** ციხე გაშენებულია მდინარე კოდორის სათავეებში, გვანდრისა და ყულუჩის შესართავთან. ეს ციხე ალანებთან ეგრისის დამაკავშირებელ მთავარ გზას აკონტროლებდა. „**რკინის ციხე**“ – **ჩხალთის კომპლექსი – ჩხალთის კომპლექსი**, რომელიც აღმართულია მდინარეების – ჩხალთისა და კოდორის შესართავთან ქლუხორის უღელტეხილისაკენ მიმავალ გზაზე, აკავშირებდა დალის მხარეს ჩერქეზეთთან. ასეთივე კოშკების ნანგრევები გვხვდება მთელი გზის გაყოლებით უღელტეხილამდე და მათი მეშვეობით იცავდნენ ქართველები თავიანთ საზღვრებს.

ცნობილია, საქართველოში, მათ შორის აფხაზეთსა და სვანეთში, ქრისტეს სჯული თვით წმიდა მოციქულებმა იქადაგეს²⁶ და ამ მხარეში არსებობდა მდიდარი ქრისტიანული სულიერი და მატერიალური კულტურა. აქვე მოღვაწეობდა რამდენიმე წმინდა მამა, მაგალითად, ცნობილია, რომ 662 წელს ბიზანტიამ, რომელიც ამ დროს მწვალებლობას უჭერდა მხარს, დიდი ღვთისმეტყველი მაქსიმე აღმსარებელი თავის ორ მოწაფესთან ერთად საქართველოს ციხეებში შეამწყვდია: ერთ-ერთი მოწაფე ანასტასი შეაყენეს ბუკულუსის ციხეში.²⁷

დალის ხეობის ქართული ქრისტიანული ძეგლებიდან აღსანიშნავია **შიყერის წმიდა გიორგის ეკლესია** (სოფელი შიყერი, მდინარე გვანდრასა და საკენს შუა მაღალ გორაზე) და სოფელ **აჯარის წმიდა გიორგის ეკლესია**. ორივე მათგანი აღადგინა ადგილობრივმა ქართულმა მოსახლეობამ საბჭოთა სისტემის ნგრევის შემდეგ და იქ გაუსაძლის პირობებში მოღვაწეობდნენ ქართველი სასულიერო პირები თვით ბოლო წლებამდე. 2009 წლის დამდეგი-

²⁶ მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე. დედაღვთისმშობელი – შემწე ქართული ენისა. თბ. 2008, გვ. 20-55.

²⁷ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. IV. ნაკვ. I. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1941, გვ. 40-48.

სათვის საოკუპაციო რეჟიმმა სასულიერო პირებიც გამოაძევა კოდორის ხეობიდან. დღეისათვის განხორციელებულია ამ მხარის ფაქტობრივი ეთნოწმენდა.

ეთნოკულტურული პროცესების მხრივ აღსანიშნავია სულიერი კულტურის ზოგიერთი მსგავსი ასპექტის არსებობა ქართველ და აფხაზ მოსახლეობას შორის ზემო აფხაზეთში.

ქართველი და აფხაზი ხალხის კულტურული ურთიერთობის შედეგად დაღის მოსახლეობის სამონადირეო რიტუალებსა და რწმენა-წარმოდგენებში გარკვეული მსგავსება შეინიშნება. ცნობილია, აფხაზური ეთნოსი რელიგიური ერთგვაროვნებით არ ხასიათდება. აფხაზთა წარმართულ რწმენა-წარმოდგენებში ვლინდება ქართული კულტურისა და ქრისტიანული მსოფლმხედველობის ანარეკლიც. დაღის მხარეში ეტაპობრივად ჩამოსახლებულმა აფხაზებმა ადგილობრივ ქართველთაგან მითორელიგიური წარმოდგენების მრავალი ელემენტი შეითვისეს²⁸. მაგალითად, რამდენიმე ასეთი საყურადღებო პასაჟი იკვეთება ღიმიტრი გულიას ნაშრომში „ნადირობის ღვთაებები და სამონადირეო ენა აფხაზეთში“. ნაშრომში აღწერილია აფხაზთა სამონადირეო წეს-ჩვეულებები, რიტუალები, რწმენა-წარმოდგენები და ყოველივე ეს შედარებულია ქართულ მასალასთან. დ. გულია დაწვრილებით აანალიზებს ფაქტობრივ მონაცემებს და გამოკვეთს აფხაზთა ღვთაებათა პანთეონის ერთ-ერთ მთავარ ღვთაებას – ნადირობის ღვთაებას „აჟევეიპშაა“-ს, რომელსაც ზოგჯერ „აირგ“-საც უწოდებენ. მოჰყავს მასალა სანადიროდ მიმავალი და შინ მობრუნებული მონადირის დალოცვისა შემხვედრთაგან. ეს მასალა დიდ მსგავსებას ავლენს ქართულ (სვანურ) სამონადირეო წეს-ჩვეულებებთან. სწორედ ქართული ქრისტიანული კულტურის გავლენითაა დამკვიდრებული აფხაზურ სამონადირეო მითოსში „აირგ“-ის რწმენა. ცნობილია, რომ აფხაზები „აირგ“-ს გაიაზრებდნენ, როგორც **თეთრ ცხენზე ამხედრებულ მეომარს**. სანადიროდ მიმავალ მამაკაცს შემხვედრნი მიმართავდნენ შემდეგი სიტყვებით: „დაე, ნადირობაში ხელი მოგიმართოს აირგმა“.²⁹ **შესაძლოა, აქ წმიდა გიორგის გახალხურებულ აღქმასთან გვაქვს საქმე**, რადგანაც ქრისტიანობის გავლენით, ყველგან და მათ შორის აფხაზეთშიც, ნადირობის და მონადირეების მფარველად, სვე-ბედის მომცემად წმინდა გიორგი ითვლება. ცნობილია, მონადირეები სვანეთშიც სწორედ წმიდა გიორგის (ჯგრაგ) შესთხოვდნენ ნადირობაში ხე-

²⁸ ნ. აბაკელია. წინაპართაგან დაწესებული ერთი წეს-ჩვეულების შესახებ აფხაზეთში. ჟურნ.: „არტანუჯი“. №10. თბ. 2000.

²⁹ Д. Гулия. Божества Охоты и Охотничий Язык у Абхазов. К этнографии Абхазии. Сухум. 1926.

ლის მომართვას. წარმატებული ნადირობის შემდეგ მონადირე სვანეთში ამ სახის სამადლობელს წარმოთქვამდა: „დიდება ღმერთს, მაღლი ღმერთს, დამბადებელს, ბატონო ქვეყნისას, ნანადირევი და მონადირე ყველა შენი გაჩენილია, რა ღროსაც კი მოგმართო, ყოველ ღროს შენი კარგი ჯვარი დამწერე, მაღლი და სახელი იქნება შენი. ქრისტე მაცხოვარო! დიდება შენდა... მწყალობელო, ცხოველო წმ. გიორგი! დიდება შენდა. ადამიანის მწყალობელი შენა ბრძანდები, ღლე და ღამე მარჯვნივ მომყევი, ქაჯ-ეშმაკი მაშორე ჩემს მწყალობელ ღმერთს დიდებას... დაღს კლდისას დიდება!...“.³⁰ სავარაუდოა, რომ რომ აფხაზურ სამონადირეო ციკლში ღვთაება აირგის არსებობა ქართველებთან (სვანებთან) ურთიერთობის შედეგად გაჩენილი კულტურის ელემენტია და აფხაზთა სამონადირეო მითორელიგიურ წარმოდგენებში არსებული ქრისტიანული რწმენის პლასტები ქართული სამონადირეო ეპოსისა და სარიტუალო პრაქტიკის გავლენითაა წარმოქმნილი.

³⁰ ბ. ნიჟარაძე. იაღბუხის გარშემო.

Rozeta Gujejiani

ETHNOCULTURAL PROCESSES IN ZEMO (UPPER) ABKHAZIA (DALI, KODORI GORGE)

Summary

According to the historical sources, today's Zemo (upper) Abkhazia was called as Dali Svaneti, i.e. Abkhazian Svaneti, which was later named as Kodori Gorge. Since ancient times it belonged to Svaneti (Western Georgian Highlands) and it was obvious that this territory was always an integral part of Georgia.

Dali Svaneti was connected to the Balskvemo Svaneti by the narrow path (from Chuberi community) to the Jerildi Mountain chain, Dali or Abkhazian Svaneti villages are mainly situated on the banks of the river Kodori and on its beginnings (Sakeni, Gvandra).

Dali gorge was actively mentioned in entire early Medieval history of Georgia: in the 4th - 7th centuries Persia and Byzantium attempted to conquer Georgia. In the second half of the 5th century Georgian King Vakhtang Gorgasali united Svaneti (including Dali) with the Kingdom of Kartli.

Wars between Sassanid Iran and Byzantium, which started in 542, abruptly reflected on two parts of Svaneti – Misimianeti (Dali gorge) and Balsqvemo (Lower Bali) Svaneti. During the Arab invasions (735-738), the Dali gorge population obeyed the Kartli Prince Stephanoz III and his heirs. Later in the Western Georgia new Georgian state, Egrisi-Abkhazian Kingdom, was established. Later it became a part of United Georgian Kingdom.

At the end of the 16th century, there started basic changes in ethnical groups (communities) of Abkhazia. In the result of the permanent invasions from the North Caucasus, the local Georgian population started replacement (movement) from Dali gorge to the deeper part of Svaneti.

In the 17th - 18th centuries in the result of the permanent invasions of the northern Caucasians, the Chuberi gorge was depopulated for long time, and in Dali gorge the Georgian (Svanetian) population was almost destructed and they were gradually replaced by the newly come Adyghean/Abkhazian ethnical group.

According to the ethnographical materials, a part of the survived Georgians of Dali gorge resettled in the Balsqvemo Svanetian villages. Subsequently, from the beginning of the 19th century, there started the Georgians big resettlement processes in Dali gorge. This was not a process of development of the new, unknown territories but resettlement of the Georgians to their historical living place, Dali Svaneti.

Until 30-40s of the 19th century the Abkhazian cattlemen and shepherds paid taxes to the rulers of the Balsqvemo (Lower Bali) Svaneti the Dadeshqelians, in order to use the productive pastures in the mountains of Dali gorge. After the first occupation of Georgia by Russia, the Abkhazians stopped paying taxes, in the result of which, there often took places multiple attacks between the Svanetian principality and the Abkhazians.

Soon the Russians started to be settled in the gorge. The government harshly opposed settlement of the Georgians there, but still by 1926 there were 29 Georgian villages in Dali gorge.

Georgian population of Dali gorge was deprived of opportunity to have educational and medical establishments for a long period, people lived in unbearable conditions.

After the second occupation of Georgia by the Russians, the autonomous district of Abkhazia was divided into 5 uyezds (districts). Kodori gorge entered into various administrative borders. After liberation of Georgia in 1991, Dali gorge was within the frames of Gulripshi region, Azhara community of the Autonomous Republic of Abkhazia.

After the Russian-Georgian War (2008), Russian military forces occupied the Kodori gorge. At this moment, there are about 2600 Georgian refugees from the Dali gorge.